

MU'TEZİLE KELÂM SİSTEMİNDE ÖTEKİ

The Guestion Of The Other In Mu'tezili School Of Theology

İsa YÜCEER*

Abstract: The philosophers were aware of what the original thoughts of Mu'tezile meant when they emerged as the school of Islamic theology. When the strong opposition was combined by the public, hadis ehli, Hanbelis and Es'aris; Mu'tezile was in a bad situation and people had a bad opinion of him.

When the other schools of Islamic Theology were added to this opposition Mu'tezile had problems to survive. Mu'tezile had also suffered from his relationships with the politicians. Despite the fact that he continued his presence among the schools of Islamic Theology, he had problems to continue it on the public level. He had achieved to build good relations with Zeydiye. Ehl-i Sunnet Resources made a merit of answering him and developed alternatives against his thoughts.

Key Words: Original, Thinking, Muslims, Knowledges, İnformatious, Actually, Religions

Giriş

İslâm'ın kendi içinde zuhur eden farklı itikadi kesimler içinde önemli bir ekol de Mu'tezile'dir. Düşünce dünyasına önemli katkılar sağlayan bu mezhep bünyesinde önemli fikir adamları yetişmiştir. Şüphesiz ekoller arası ilişkilerde istenmeyen durumların yaşandığı görülmüştür. Böyle olmakla beraber onların ürettiği fikirler İslâm Kelâm alanında kendilerine cevap verme bağlamında da olsa ilişkiler kurulmuş, özgün fikirler geliştirilmiştir. İlişkilerin her zaman ılımlı geçmeyişi değil, elde edilen kazanımlar ve üretilen kelâmî görüşler önemlidir.

* Doç.Dr., YYÜ. İlahiyat Fak. e. posta: myyuceer@yahoo.com

Özellikle İslâm'a hasım kesimlere karşı cevap vermede her kesim kendi yöntemini takip etmiş, böylece farklı usuller izlenerek İslâm'ın müdafaası yapılmıştır. Mu'tezile akli yöntemi önemserken hedefi muhatabının ikna olması, gerçeklerin ortaya çıkması ve bu dine yapılan ithamların ortadan kalkmasıdır.

Teoloji alanına Müslümanların yaptığı katkılar bir bütünlük içinde ele alındığında onlar arasında Mu'tezile kayda değer bir yere sahiptir. Bu bağlamda iç ihtilaflarda diğer ekoller onlara cevap verme ve kendi görüşlerini öne çıkarma çabası vermişlerdir.

1-Mu'tezile'nin Kelâm İlmindeki Yeri

Müslümanlar arasında Kelâm Ekollerinin oluşması ile birlikte farklılıklar tabii olarak gelişmiştir. Bu bağlamda her kesim kendi kabullerini savunmuş ve muhaliflere eleştiri getirmiştir.¹ Bazen ayrı kesimler arasında sertlikler ve istenmeyen incitici gelişmeler yaşanmıştır.

Farklı kelâmî oluşumların kendi kurumunu ortaya çıkarması aynı zamanda başlı başına bir kelâm sisteminin de varlığının göstergesidir. Bu anlayışlar taraftarların muhataplarına bakışına da yansımış, bu ekoller arasında ki ayrılık sosyal hayatta da kendini göstermiştir. İlişkilerde ortak yönler değil ayrı görüşlerin gündeme gelmesi ve bunların eleştirisinin yapılması her dönemde tazeliğini korumuştur. Taraflardan her biri diğerinin bazı görüşlerini ve kelâmî izahlarını tutarsız ve delillerini yetersiz bulma gibi bir temayül göstermiştir. Bunun temelinde de kendi görüşünü isabetli ve muhatabının görüşünü en azından hatalı görme sorunu yaşanmıştır.

Mu'tezile düşüncesinin kelâmda diğer birçok kesimden farklı bir yerinin olduğu bilinmektedir. Bu ekolün kelâma katkıları özgün kelâmî görüşler olduğu kadar, onlara yapılan eleştiriler ve verilen cevaplar da konuların açıklığa kavuşturulması açısından önemlidir. İslâm düşüncesi içinde oluşan bu yapılanmanın bir bütünlük içinde olduğu dikkati çeker. Görüşleri birbirine bağlı olup hepsi birlikte olunca o mezhebe mensubiyet gerçekleşmektedir. Bu yapı içinde oluşan farklı fırkaların bulunmasıyla beraber, temel anlayışlarına her kesimin bağlı kaldığı ve bunların kelâma kendi görüşleri doğrultusunda katkı sağladıkları bilinmektedir. Her yeni oluşumun ilk

¹ Ali el-Kari, *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*, Delhi, 1314/1896, s. 1; İmam-ı Azam, *el-Fıkhı'l-Ekber*; Ali el- Kari, *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*'le birlikte basım, Beyrut, 1979, s. 168-9; Ebu Mansur el-Maturidî, *Kitabu't-Tevhit*, Katar, trs., s. 380; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara, 1981, s. 102.

tabakanın belirlediği temel prensiplere genelde bağlı kaldığı, teferruatta ise birbirlerinden ayrıldıkları görülmektedir.

Mu'tezile kelâm geleneği müstakil bir kelâm ekolü olarak varlığını korumuş, önemli düşünürler yetiştirmiş ve özgün düşünceler geliştirmiştir. Muhataplarının bakışıyla değerlendirme yapıldığında, bunlar bu geleneğin dışındaki kesimlerin yoğun eleştirisine maruz kalmış ve ihtilafli konular sürekli olagelmıştır. Her ekol kendi geleneğine bağlı kalmış ve diğerlerinin muhalefetine karşı ayakta kalma mücadelesi vermiştir. Görüşlerin ortaya konması, delillerinin belirlenmesi ve sistemin savunmasının yapılması için önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bu ekolün düşünce dünyasının irdelenmesi ve kapsamlı şekilde ele alınması birçok kaynakta ele alınmış bir husustur.²

Mu'tezile ortaya çıkışından kısa süre sonra akli metodu kullanmasını tabii gereği olarak içte ihtilaflar, ekolün büyümesinden sonra da gruplaşmalar yaşamıştır. Bunun yanında ilmî faaliyette ileri düzeye ulaşmışlar ve İslâm düşüncesine katkı sağlamışlardır. Özellikle kelâm ve tefsirde önemli bir boşluğu doldurmuşlar ve bu alanda verilen eserler her dönemde önemini korumuştur.³

Bu ekolün istenen düzeyde güçlü olamaması düşünce adına kayıp olarak görülmektedir. Şayet Mu'tezile'nin zayıflaması kayıpsa, o varlığını sürdürseydi Müslümanların düşüncede çok ileri düzeyde olacakları tasarlanıyorsa, aynı veya çok yakın fikirler ve kelâmi görüşlere sahip olan Zeydiye gibi başka mezhepler de vardır. Bunlar da fikir dünyasına büyük katkıda bulunabilirlerdi, bu durum gerçekleşmemiştir.⁴ Çünkü düşünce üretme, mezhep veya mezhep ilkeleriyle ilgili olmayıp, kişilerin üretkenliği, çabası ve düşünce dünyasına katkıda bulunma anlayışları ile ilgili olsa gerektir. Zemaşerî (ö.538/1143) benzeri Mu'tezilî şahsiyetlerin yetişmesi ve her asırda bunların varlığını koruması için bir engel yoktu. Ancak Mu'tezile'nin bunu başaramadığı görülmektedir.⁵

² Kelâmî bir meseleyi ele alanlar Mu'tezile'ye değinmeden geçememektedir. Çünkü bunların ana meselelerin tümüyle ilgili farklı fikirleri bulunmaktadır. Abdurrahman el-İci, *el-Mevakif*, Beyrut, trs. s. 415; Ebu'l-Muzaffer el-İsferaini, *et-Tabsir fi'd-Din*, Matbaatu'l-Envar, Kahire, 1940, s. 43.

³ Zemaşerî'nin *el-Keşşaf* adlı eseri bu konuda en belirgin olanı ve her asırda önemini koruyandır. Zemaşerî, *el-Keşşaf* Daru'r-reyyan, Kahire, 1987.

⁴ Görüşleri için bk. Şerif eş-Şeyh Salih Ahmed el-Hatip, *el-İmam Zeyd b. Ali Müftera Aleyh*, Mektebetü'l-Faysaliye, Mekke, 1984, s. 145 vd.

⁵ Zemaşerî, *el-Keşşaf*, IV, 297.

İslâm'ın fikir tarihinde oluşan farklı kelâmî akımlar Kible Ehlinin yaklaşım tarzları olunca, bunların ilişkilerini sürekli olumsuz yönden değil, müspet yönden değerlendirmek de mümkündür. Farklı düşüncelerin sahibi olmak ilişkileri tümüyle koparmayı gerektirmemektedir. Fikir öncülerinin dinin metinlerini tahlil ederken temel meselelerde aynı inançları paylaşmakla beraber, teferruatta farklı sonuçlara varabilmektedirler.

Kelâm ekollerinin ilişkilerinde muhatabı anlamak, onun bakış açılarını iyi tahlil etmek ve farklılıklardan çok birlikteliklerin olduğunu görmek isabetli karar vermeyi sağlayacaktır. Zira Kelâm sistemleri müstakil olan bu kesimlerin müşterek yönleri çok daha fazladır.

Belirgin farklılık olarak Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışmaları tüm tarafları yıpratıcı olmuştur. Kur'an Hz. İsa hakkında kelimetullah kavramını kullanmıştır,⁶ Kur'an ise kelimetullah değil, kelâmullah olarak ifade edilir.⁷ Zeydiyede bu anlayış daha fazladır.⁸

Her dönemde Mu'tezile içinde temel prensiplerde bütünlük korunmuştur. Eş'arilik böyle değildir. Bakillani (ö.413/1022) ve Gazali (ö.505/1111) onu farklı mecralara götürmüş, "Orijinal olmak veya alemşümül olmak birbirine zıt değildir. Bunlar birbirini tamamlarlar."⁹ Görüşlerinin hepsi de birbiriyle ilişkili olup bir bütünlük arz eden anlayışlar ve onların kendi kanaatleridir. Bu görüşlerin hepsi de cevaplandırılmış, reddedilme düzeyinde muhalefetle karşılanmıştır.

Mu'tezile, felsefeyle veya diğer okullarla ortak görüşleri yanında kendine özgü görüşleri yoğun olan bir ekol olma özelliğini her

⁶ Al-i İmran 3/39, 45; Nisa 4/171, tevhit inancı hakkında da Allah'ın kelimesi ifadesi kullanılmıştır (Al-i İmran 3/3/64).

⁷ Bk. "Allah'ın kelâmını duymak" (Bakara 2/75). "Allah'ın kelâmını değiştirmek istemek" (Feth 48/15).

⁸ İlahi kelâmın ezeli/kadim oluşunu savunan Ehl-i Sünnetin düşüncesi için bk. Nureddin es-Sabuni, *Maturidiye Akaidi (el-Bidaye fi usuli'd-din)* DİB, Ankara 1995, s. 31; Zeydiye'nin görüşleri için bk. Şerif, *a.g.e.*, s. 59; Ahmet Mahmut Suphi, *ez-Zeydiye*, Kahire, 1984; Kasım b. İbrahim er-Ressi, *Mecmuu Kütübü ve Resaili el-İmam Kasım b. İbrahim er-Ressi* (169-246/785-899), tahkik; Abdülkerim Ahmed Cedban, Daru'l-Hikmeti'l-Yemaniye, Sana/Yemen, 2001/1422, s. 597; Yahya b. El-Hüseyn b. El-Kasım, *Mecmuu Resaili'l-İmami'l-Hadi ile'l-Hakkı'l-Kavim Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kasım b. İbrahim*, tahkik; Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiye, Amman/Ürdün, 2001/1421, s. 181.

⁹ Subhi, Ahmet Mahmut, *Fi ilmi'l-kelem -Mu'tezile-*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, I, 11.

dönemde korumuştur.¹⁰ Özellikle Mu'tezilenin düşündüğü Kur'an'ın müteşabih ayetlerinde muhkemler esas alınarak mecazi anlam yükleme düşüncesi, dinde ayrı bir çığırın doğması, farklı bir anlayış tarzı geliştirme, edebi bir yaklaşımla açıklık getirme teşebbüsüdür.¹¹ Bu gelişme kelâmda ve özellikle tefsirde yapılmıştır. Her iki kesimin düşünceleri ele alındığında art niyetli olmayan, dine zarar vermeyi düşünmeyen, ayetleri anlama çabası verirken yorum yapmayı doğru bulan anlayışın da samimi olabileceğini, bunun da bir yöntem olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Düşünmeden tereddütsüz kabul eden yanında, düşünüp tetkik ederek kabul edenler de olmuştur. Bunlar onun temsilcisidirler. Allah'ın kelâmının hadis (mahlûk) olduğu Mu'tezile'nin, kadimliği ise Ehl-i Sünnetin görüşü olarak her dönemde varlığını korumuştur.

Allah'ın kullarına zulmetmemesi bilinen bir gerçektir. Mu'tezile konuya şu açıklığı getirir. İnsanlar işlerini, ihtiyari fiillerini, hür ve müstakil iradeleriyle yaparlar. Bunda Allah'ın müdahalesi olmaz. Ceza ve mükafatın verilebilmesi için bu gereklidir. Fiillerin meydana gelişinde ilahi irade ve kaderin olmadığı, Allah'ın kul için hayırlar (aslah) olanı yaratmasının vacip olduğunu, kullarının iyiliğine riayet eder ve O'nun hikmeti bunu gerektirir görüşünü savunmuşlardır. Tevhitle "Mutlak Zat'ın" hakikatini açıklamış, Allah'ın insanlarla ilişkisini, onun fiillerine getirdiği izah tarzıyla yapmıştır. Allah'ın kula yaptığını adl ile ifade etmişlerdir. Tevhitle Allah'ın varlığı, birliği ve münezzehliği açıklanmış, Allah'ın alim olmasının altında büyük bir düşüncüyü özetlemişlerdir. Şüphesiz Allah'ın fiilleri çok fazladır. Fakat diğer ekollerle ihtilaf çıksada onların düşüncesinin temelinde Allah'ın şerden münezzeh olduğu anlayışı yatmaktadır.¹²

Mu'tezile'deki hadis eleştirme, mütevatirin alınıp bu düzeyde olmayan hadislerin delil olarak alınmaması anlayışını getirmişlerdir. Bu yapı Şia'ya hiç değilse Ehl-i beyt rivayetlerine ayrıcalık tanıyıp alma şeklinde yansımıştır. Ayrılık, Basra Ekolü ile Bağdat Ekolünün ayrı düşünce anlayışlarından kaynaklanmıştır. İrade hürriyetini temel prensip kabul eden bu kesimin baskı uygulamasını anlamak mümkün değildir. Akılcı olarak bilinen bu kimselerin akıl almaz baskı yollarına

¹⁰ Bk. Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, nşr. Mahmud Muhammed el-Hudayrî, ed-Daru'l-Mısriyye, Kahire, trs., V, 81.

¹¹ Bk. Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-mezahibu'l-İslâmiyye*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, trs, s. 167.

¹² el-Malatî, Ebu'l-Hasan, Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-red ala ehl-i'l ehvâ ve'l-bida'*, tahkik; Muhammed Zahit el-Kevserî, Mısır, 1949, s. 42-4.

başvurmalarının izahı bulunmamaktadır.¹³ Şüphesiz doğru bildikleri düşüncelerinin başkaları tarafından da kabul edilmesini arzu ediyorlardı. Fakat bunun baskıyla kabul ettirilmeye çalışılmasının doğru ve makul olmadığını başkaları kadar kendileri de biliyorlardı.¹⁴

Kelâm Ekollerinin oluşması, sonrası karşılıklı ilişkilerde müspet ve menfi yönde gelişmeler yaşanmıştır. Farklı anlayışların geliştiği görülmüştür. İnsaf temayülü önemli bir beklentidir. Kendisi bir kelâm ekolüne mensup olup diğerlerine karşı insafılı olanlar vardır. Örneğin, Hasan el-Basri'nin öğrencisi onun ders halkasından ayrıldığında sadece Vasıl bizden ayrıldı “Kad itezele anna Vasıl” dediği nakledilmiştir. Fasık oldu gibi dışlayıcı ve ötekileştiren ifadeler kullanmamıştır. Ebu'l-Hasan Eş'ari de Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e geçtiğinde hocası ve babalığı Ebu Ali veya oğlu Ebu Haşim'in onun aleyhine bir söz sarf ettiği bilinmemektedir.¹⁵

2-Mu'tezile'nin Kelâmi Düşüncesinden Yansımalar

Mu'tezile Basra'da ilk öncüleri tarafından kurulunca bir kesim tarafından ilkeleri benimsenmiş ve kabul edilmiştir. Daha sonra Bağdat Mu'tezile'si olarak bilinen kısım da bu ilkelere aslında bağlı kalmış, teferruatta ayrılıklar olmuştur. Mu'tezile'nin kendi içindeki tartışmalar ferî meselelerde veya asıl olana yüklenen anlamlardaydı. Bazen Basra Mu'tezile'si de kendi içinde ayrılığa düşebiliyordu.¹⁶

Vasıl b. Ata'nın Ebu Haşim b. Muhammed el-Hanefiyye'ye talebe olduğu nakledilir. En-Nazzam'ın Hz. Ali ve Sahabeden İbn Mesut ve Ebu Hüreyre gibi bazı şahsiyetleri eleştirdiği, bunun da Şia

¹³ Geniş bilgi için bk. İsa Yüceer, *Mevkifu'l-İmam Ahmed b. Hanbel mine'z-Zenadika ve'l-Cehmiye*, Van, 1995, s. 535 vd.

¹⁴ İrfan Abdulhamit, *Dırasat fi'l-fırakı ve'l akaidi'l-İslâmiyye*, Bağdat, 1967, s. 110.

¹⁵ Edebi dili kullandıkları bilinmektedir. Bk., Ebu Osman Ömer b. Bahr el-Cahız, *Resailü Cahız*, tahkik; Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire trs. Tema olarak sadece edebi değil sosyal ve itikâdî konulara da girmiştir. Türklerin Menkıbeleri “Menakıbu't-Türk” s. 1-86, Risaletü'l-meaş ve'l mead, evi'l-ahlakı'l-mahmude ve'l-mezmume, s. 87-134; Kitabu kitmanu's-sır ve hıfzı'l-lisan, s. 135-172; Kitabu fahru's-sudan ale'l-beydan s. 173-226; Risaletun fi'l- ciddi ve'l-hezel s. 226-278; Risaletun fi nefyi't-teşbih, s. 278-308; Risaletü'l-fütya, s. 309-332; Kitabu faslı ma beyne'l-adaveti ve'l-hased, s. 333-373; Risaletun fi sinaati'l-kuvvad, s. 374-393; İkinci ciltte; fi'n-nabiteti ila ebil velid; Kitabu'l-hicab; Mufaharatu'l- cevare ve'l-ulema; Kitabu'l-kıryan; Zemu ahlakı'l-küttab; Kitabu'l-bigal; el-Hanin ila'l-evtan bunlar arasındadır. Semiyatla ilgili konulardır el-İcî, *el-Mevakıf*, Beyrut, trs., s. 337-430, ahiret s. 71-384, cesetlerin haşrı s. 372, cennet nimetleri s. 373.

¹⁶ Örnekler için bk., Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyat, *Kitabu'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi*, Matbaatu'l-Katolikiye, Beyrut, 1957, s. 123.

etkisiyle olabileceği ihtimali vardır. Artık etkileme ve etkilenme pek çok hususta kendini gösterecektir.

Kelâmda Mu'tezile'nin diğer ekollerden belirgin ayrılıkları ise; Mu'tezile tenzihi esas almış, Şia'nın Gulatından olan Hişam b. Hakem'in ekolü teşbihe düşmüştür. Zeydiye Şia'sı ise kuruluş aşamasından itibaren Mu'tezile ile ilişki halinde olmuştur.¹⁷ Bunun çok ileri düzeyde olduğu ile ilgili tespitler bulunmaktadır. Basra Mu'tezilesi'nin Zeydiye Şiası'ndan siyasi konularda ayrıldığı görülür. Zeydiye imamları Abbasi yönetimiyle sürekli savaş halinde bulunuyordu. Mu'tezile imamları ise bu savaşlarda yer almamıştır.¹⁸ Bundan Mu'tezile'nin Zeydiye'ye siyasi destek vermediği sonucuna varılabilmektedir.

Mu'tezile H II. asırdan V. Asra kadar İslâm fikir tarihinde belirgin konum almış, bundan sonra da Müslüman'ların ortamında açık olarak akli hareketin temsilcisi olarak anılmıştır.¹⁹ Zamanla şöhreti yitmeyle birlikte belirli kesim tarafından temsil edilmiş kaynaklar eleştiri yapmak için de olsa onun görüşlerini nakletmiştir.²⁰ Muhalifleri onların fikirlerini tenkit için büyük çaba vermiş ve alternatif görüş belirlemişlerdir.

İslâm tarihinde Emevi ve Abbasi yönetimi Şia ve Haricilere karşı olmuş, bu iki ekol onların tüm yok etme çabalarına rağmen varlığını düşünce planında korumuştur. Abbasi Halifelerinden Emin (ö.198/83), Me'mun (ö.218/833), Mutasım (ö.227/842) ve Vasık (ö.232/846)

¹⁷ Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, Mektebetu'l-Anceli'l-Mısıriyye, Kahire, 1977, I, 322; el-İsferaini, *et-Tabsir fi'd-Din*, Tah., Zahit el-Kevseri, Mısır, 1955.

¹⁸ Görüşleri için bk., İrfan Abdulhamit, *Dırasat fi'l-fırakı ve'l akaidi'l-İslâmiyye*, s. 113; Şerif, *a.g.e.*, 203.

¹⁹ Bk. İsa Yüceer, *Mutezile Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, Van, 1995, s. 356.

²⁰ Ebu Muhammed, Ali b Ahmed, İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, tahkik; Muhammed İbrahim Nasr ve Abdurrahman Umeyra, neşir Ukaz, Cidde, 1982, I, 145., V, 189. Yazar Mu'tezile'ye burada yoğun eleştiri getirir; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari, *Makalatu'l-İslâmiyyin*, tahkik; H. Ritter, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, trs., s. 100-278, Eş'ari bu eserinde belirttiği hususları Müslümanların görüşleri olarak sunmuş, bunu eserinin adına da yansıtmış ve muhtevasının Müslümanların kelâmî düşünceleri olduğunu vurgulamış ve burada Mu'tezile'ye geniş yer vermiştir. Ondan sonra yaşamış olan el-Bağdadi ve İsferaini'nin eserlerine yansıyan sert yaklaşımları ile karşılaştırıldığında, Eş'ari'nin kelâmî değerlendirme ve yaklaşımının ılımlı bulmak mümkündür, onun realiteyi tespit ettiği görülür (Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, Daru'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut, trs., s. 296.)

dönemlerinde korunmuş²¹ ve baskı ile kabul ettirilme yolunun izlenmesi bunların aleyhine olmuştur. Zira baskı (mihne) döneminde yaptıkları hiçbir zaman unutulmamış ve sürekli onların aleyhine olmuştur.²² Büveyhiler döneminde bir müddet destek almışlarsa da, bundan sonra muhaliflerinden sürekli eleştiri almışlardır. İlerleyen yıllarda Nizamiye Medreselerinin eğitimini verdiği ve gelişmesini sağladığı Sünni Eş'ari ekolünün anlayışı yaygın hale gelmiştir.

Mu'tezile'ye devletten destek görmek yaramamış, destek gördüklerinde bunu sertlik içeren yöntemle kötü kullanmışlar, baskı gördüklerinde de kendilerini korumada zorluk çekmişlerdir. Hasımlarının güçlü olması buna neden olarak gösterilirse de, aynı hasımlık Şia ve Haricilere de yapılmasına rağmen onlar kendilerini korumayı başarmıştır. Şu farkla ki Şia ilkeler ve manevi bağlılıklarla ruhi bağla insanları birbirine bağlıyordu. Ehl-i beyt, Al-i resul, imamlık, gizli ilim, vasiyet ehline ve ehliyet sahibine bağlılık, Hz. Peygamber'in soyuyla birlikte olma gibi temel sağlam ve manevi yönü olan kavramlara sığınmıştır. Özellikle Kerbela Faciası sürekli canlı tutulmuş, bu vesile ile insanlara tarihi vakalar, münasebetler ve yıllar sonra da olsa kutlamalarla aktarılmıştır. Özellikle imam olarak kabul edilen şahsiyetler savaşlarda ölme, öldürülme vb. şekillerle şehadetleri sonunda daima diri kalmışlardır. Onlardan bir kısmının cesetleri şehirlerin giriş kapsularında uzun zaman asılı tutulmuş, bu yolla Emevi ve Abbasi yönetimleri kendi hakimiyetlerini sürdürme, Ali soyunu yıpratma, sindirme, korkutma, insanların onlara tabi olmasını önleme çabası vermiştir. Bu da aksi tesir yapmış, insanlar fitratları gereği tabii bir dürtü ile mazlumun tarafında olmuş ve zalime karşı mücadeleyi göze almıştır. Bu nedenle Şia varlığını liderlerinin maneviyatı gölgesinde koruyabilmiş, lider ve öncülerini sıradan öncü olmaktan öte, imam niteliği taşımıştır.²³

Mu'tezile kurulurken Hasan el-Basri (ö.110/728) gibi tüm herkesin sevgi, takdir ve muhabbetini kazanmış bir şahsiyetten

²¹ Vasık'tan sonra halife olan Mütevekkil (dönemi 232-237/846-851) zamanında bu uygulamaya son verilmiştir.

²² Ebu'l-Muin Meymun b. Mumammed en-Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille*, tahkik; Hüseyin Atay, DİB., Ank., 1993, Allah'ın kelamının hadis olmadığı s. 339.

²³ Mu'tezile Şia ilişkilerinin kelâmi boyutu için bk., el-Hayyat, *a.g.e.*, Dehriye'ye cevap s. 23, Mecusilere cevap s. 33, İbn Ravendi'ye cevap, 109, Şia'nın görüşleri arasında katılmadıkları konulara cevaplar verilmiştir. İmamet, s. 75, 115, beda görüşleri s. 93-5, recat görüşleri s. 95, Ehl-i Beyt görüşleri s. 98-100, sahabeyi tekfire cevaplar s. 101-4, Şia'dan Allah'ın suretinin olduğu görüşünü kabul edenlere cevap, s. 104, Şia-Mu'tezi'le ihtilafının en belirginlerinden Mesih konusu, s. 107, Şia'ya itirazlar s. 110-2, Şia'nın ümmetin icmasından ayrıldığı değerlendirilmesi s. 117-120.

ayrılarak kurulduklarından büyük bir çoğunluğun bu şahsiyetin yolundan ayrılarak Mu'tezile'ye geçmesi düşünülemezdi. Buna gerek de yoktu. Zira ihtilaf edilen konular halkın önemsemediği hassas kelâmi konulardı. Bu ayrıntılar ancak mütehasısları ilgilendirdiğinden herkes o ilkelere meylederek Mu'tezile'den olmaya ihtiyaç duymuyordu. Mu'tezile'yi kuran Vasil b. Ata (ö.131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761) gibi ilk öncüler her ne kadar takva sahibi zahit kimselerse de, daha sonra mezhep felsefi yönü olan kimselerin elinde varlığını koruyabilmiştir. Bunlar Hz. Peygamber soyuna ve Hz. Ali ailesine mensup olmak gibi bir niteliğe de sahip değillerdi. Bu nedenle manevi cazibeleri, insanları imamlık vasıflarıyla bir araya getirerek maneviyat etkinliği ile etki altına alma özellikleri de yoktu. Emevi ve bazı Abbasi Yönetimleri ile ilişkilerinde direnişe dayalı bir metot izleyerek kendileri açısından şahsiyetlerini fedakârlıklarıyla sunacakları bir yönleri de yoktu. Mu'tezile ziyaret edilen türbeleri, yıl dönümü münasebetiyle kutlamaları, imamın ölümü münasebetiyle törenler türünden hiçbir birliktelik ve etkinlik unsurlarına da sahip bulunmuyorlardı.

Bilindiği gibi Kerbela Olayı Şii dünyasında tarih boyunca sürekli yad edilen ve insanların duygusal anlar yaşadığı bir tarihti. Her yıl on Muharrem Şia'nın kendini ayakta tutmasını sağlayan coşku ve ihtişam zamanıdır. Mu'tezile ise bu türden hiçbir vesileye de sahip değildir. Geçmiş hatırlandığında onun Mihne dönemi hadisçi, fakih ve tüm muhaliflere baskı yaptığı günler sürekli dile getirme, özellikle birlikte hareket ettikleri Abbasi yöneticilerinin bu mezhebin ilkelerini benimsetmek için uyguladığı acı verici yöntemler belleklerden silinmemiş ve bunlar hep Mu'tezile'nin aleyhine olmuştur. O dönemde Abbasi saltanatı varlığını sürdürürken, kötü anılar Abbasilere değil Mu'tezile'ye fatura edilmiştir. Akıl almaz olan ise Mu'tezile gibi akli çok önemseyen bir kesimin siyasilerin entrikalarına nasıl alet oldukları ve bu oyunlara nasıl geldikleridir. Onlar gerçekten güçlü düşünürlerd. Düşündüklerini tabii olarak ilgilenenlere sunduklarında taraftar bulabilirdi. İyiliği emir kötülükten sakındırma prensibi de kendilerini tanıtmaları için uygun bir ilkeydi. Fakat isimleri toplumda kötü tanındıktan sonra toparlanmaları kolay olmamıştır.²⁴

Hariciler'le mukayese edilecek olursa, bunların birbirleriyle soy bağı ve kabile bağlantıları vardı. İlk çıkışlarında da savaş ruhuyla çok güçlü ordulara karşı koyma heyecanı ile kendi düşünceleri uğrunda ölmeyi, nefsinin Allah'a satmayı ilke edinerek çıkmışlar ve o ekole

²⁴ Tarihi süreç için bk., Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*, Kahire, 1968, III, 152.

girenler Emevi ve Abbasilerle savaşmayı göze alarak girmişlerdir. Ayrıca tarihlerinde çok büyük savaşlar olmuş ve bu savaşın olduğu yerler ve anıları onları canlı tutmuş, olaylar tazeliğini korumuş, kendilerinin haklı olduğuna inanarak savaş vermişler, geri kalanlar tekrar toparlanarak mücadeleyi sürdürmüş, yol ve yöntemden vazgeçilmemiştir.

Mu'tezile'nin bu türden anıları, fedakârlık günleri, savaş hatıraları, şehitleri hak bildiği yolda büyük ordularla savaşan kahramanları yoktur. Her şeyden önce Şia ve Haricilerin çok önemsedikleri siyasi savaşları, imameti elde etme mücadeleleri yoktu, yönetime karşı muhalefeti Mu'tezile kendisine yöntem olarak seçmemiştir. Bu nedenle Mu'tezile'den Şia ve Haricilerin savaş aksiyonunu beklemek mümkün değildir. Bu yapılmayınca kendisini ana düşünce bazında ispat etmesi kalmıştır. Diğerleri düşüncenin savaşını vererek fikir şehitlerinin gölgesinde devam etmeyi başarmıştır. Mu'tezile ordu kurmadan ve savaş yapmadan, hitabet yoluyla büyük cemaatleri hamasi konuşmalarla kendine çekmeden varlığını koruma çabası vermiştir. Bu düzeyde ayakta kalması ve varlığını sürdürebilmesi de önemli bir başarıdır. Manevi lidersiz ve askeri komutansız bir mezhebin bu kadar kabul görmesi de büyük düşünürler eliyle olmuştur. Onların ortaya attığı fikirler kendileri tarafından savunulmuşsa da, muhalifleri tarafından çürütülmüştür. Tekrar kendilerini yeniden sunmaları ise zaman almış ve güçlü liderlere ihtiyaç duymuşlardır. Edebiyat, edebî sanatları kullanma gibi yöntemlerle kendilerini ayakta tutmuşlardır. İmam Eş'ari'nin rüyada Hz. Peygamberden aldığı emir üzerine bu mezhepten ayrıldığını belirtmesi, bunları yıpratana ve insanları bunlardan soğutan temel meselelerden birisi olmuştur.²⁵

Bağdat Mu'tezile'si müteşeyyiatu'l-Mu'tezile (Şialaşan Mu'tezile) adını almış, bunların çoğu Hz. Ali'yi Ebu Bekir'den daha üstün kabul etmiştir. Bunlar Cemel Savaşına katılanları eleştiriyor, Muaviye ve Amr b. Ass'dan uzak duruyorlardı. İmamette Rafizaya temayülü nedeniyle Bişr b. Mutemir (ö.210/825) Harun Reşit döneminde cezalandırılmıştır. Ebu Cafer el-İskafi (ö.240/854) Şia'ya destek vermek için Cahiz'in (ö.255/869) *el-Osmaniye* adlı eserine cevap yazmıştır.²⁶ Bunlar sergilenenlerden sadece bir kesittir. Burada hangi kesime kimin destek verdiği söz konusudur.

3-Mu'tezile -Şia İlişkisi -Zeydiye Örneği-

²⁵ Eş'ariler tarafından bu husus sürekli takdim edilmiş, canlı tutulmuş ve bu duygu ile insanların Eş'ariğe gelmesi sağlanmıştır. Bu gelişme ise Mu'tezile'nin aleyhine olmuştur.

²⁶ Subhi, *Zeydiye*, s. 227.

Mu'tezile'nin kendi taraftarlarının dışında ona destek veren ve kelâmî yöntemini benimseyen en belirgin kesim Zeydiye idi. Şu var ki fıkhıta müstakil Zeydî fikhını kabul eden, kelâmıda ise Mu'tezile usulünü alan ve onu kendine yöntem olarak seçenler vardı. Bunlar genel karakteriyle Mu'tezile'yi benimsemişlerdi. İmamet gibi konularda ise ayrı görüşleri savunuyorlardı.

Mu'tezile'ye muhalefet; Zeydiye bünyesinde de Mu'tezile'nin usulünü kabul eğilimi vardır. İmamet ise tamamen Şia anlayışı çerçevesinde alınmaktadır. Bu konu dinin usulü (asıl meseleleri) olarak görülmekte ve en mühim meseleler arasında yer alması sağlanmaktadır. Mu'tezile'nin çoğunluğu ise imametın seçim ve akd ile gerçekleşmesini savunmakta, nass, davet ve isyan gibi Zeydiye düşüncesine katılmamaktadır. Vasıl b. Ata (ö.131/748)'nin Cemel günü savaşı iki taraftan birisi haklıdır aynıyla değil (hangi taraf olduğu kesin bilinemez) düşüncesiyle Vasıl, İmam Ali'nin de hatalı olabileceğini kabul etmiştir. Buradan hareketle Zeydiye içinde Mu'tezile'den ayrı bir Zeydi kelâm usulünün oluşturulmasına taraftar olanlar vardı. Zira her ne kadar iki mezhebin tek kelâmî düşünceye sahip olduğu düşünölmüş ise de, ihtilaf ettikleri meseleler bulunmaktadır.²⁷

Humeydan b. Yahya b. Humaydan (ö.656/1258) Mu'tezile muhalefetinin öncüsü konumundaki Zeydiye imamıdır.²⁸ Mu'tezile'yle muhalif oldukları hususları tespit ediyor ve onların felsefeyle ilişkilerini hata olarak belirlenen yaklaşımlar olarak işaret ediyordu. Şu var ki Zeydiye'den bu şahsiyetin Mu'tezile muhalifliği Ehl-i Sünnet'in özellikle de Eş'ariler'in muhalefeti düzeyinde olmamıştır.²⁹

Usulü'd-dinin farklı konularında ayrıldıkları hususlar olmuştur. Allah'ın zatı, fiillerinin hikmetinin bulunması, ilahi fiillerin illeti ve nazar konularında Mu'tezile, Zeydiye'den çok daha ileri düzeyde konuları tartışmıştır. Kelâmın böyle hassas konularının tartışılması Zeydiye düşüncesine uygun düşmemiştir. Mu'tezile'ye muhalefet

²⁷Hasan b. Ali el-Atruş (ö.304), *el-Bisat*, tahkik; Abdülkerim Ahmed Cedban, *Mektebetü'-Türasü'l-İslâmî*, Sa'de-Yemen, s.133-167.

²⁸ Subhi, *Zeydiye*, s. 397-8.

²⁹ Farklı bakış açıları için bk., el-Malatî, Ebu'l-Hasan, Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-red ala ehl-i'l ehvâ ve'l-bida'*, tahkik; Muhammed Zahit el-Kevserî, Mısır, 1949, s. 42-4; A. Sami Neşşar, *Neş'etü fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Daru'l-Mearif, Beyrut, 1978, I, 430-2; Kaderiye denmesi, kulların fiillerini kendine isnat etmeleri nedeniyledir. Onlar kendilerini adl ve tevhit ehli olarak tanıtmışlardır. Abdurrahman el-İcî, *el-Mevakif*, s. 415; Ebu'l-Muzaffer el-İsferaini, *et-Tabsir fi'd-Din*, s. 43.

girişimi müstakil Zeydiye mezhebini oluşturma düşüncesinden kaynaklanmıştır. Zeydiye imamlarının eserlerinde düşünce dünyası ve mezhebin temel yapısı ortaya konmuştur. Bu yapı Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'den olabildiğince farklı oluşan Zeydî düşünce de kendini göstermiş ve girişim başarılı olmuştur. Mu'tezile'nin görüşlerinin hasımları eliyle intikal etmesi büyük bir problemdir. Onu eleştirenler görüşlerini nakletmiş ve bunlara cevap vermiştir.

Bu iki ekol kuruluşlarından itibaren irtibat halinde olmuşlar, ilişkileri de her dönemde devamlı olmuş, Mu'tezile zayıflayınca o kültür ve kelâm anlayışı Zeydiye içinde devam etmiştir. İmam Zeyd, Vasil b. Ata'dan kelâm öğrenmiş, rivayete göre Muhammed Bakır, Zeyd'i dedesi Hz. Ali'ye harplerinde hatalı olabileceğini caiz görenden ilim aldığı için kınamıştır.³⁰ Zeydiye oluşunca da muhalefetten ilim almaktan geri kalmamış, İснаaşriye ise Muhammed Bakır'ın yolu olmuştur.

İmam Zeyd Emevi yönetimine karşı isyanı başlattığında Ebu Hanife kendisini desteklemiştir. Bu iki şahsiyet arasında fıkıh tegrisi de olmuştur. Zeydiye fıkının Hanefî fıkına açık olması Ehl-i Sünnete de açıklık ve Şia firkaları içinde ona en yakını ve en mutedil olmuş, bu ekole açıklık ve yakınlık sağlamıştır.³¹ Öteki olarak algılananlara karşı sürdürülen kapalılık ise beraberinde taassubu getirmiştir. İmam Zeyd'in Vasil'a ve İmam'ı Azam'a yakınlığı onun ekolünün bu iki ekole yakın konumda oluşmasını sağlamıştır. İснаaşriye muhalif kesimden ilim alınmasına karşı olmakla beraber, tevhid ve adl gibi Mu'tezile ilkelerini benimsemiştir.³²

Ehl-i Sünnet Şia ve Mu'tezile'ye birlikte muhalif olunca, bu durum Şia-Mu'tezile yakınlığına götürmüş ve bu ilişki erken dönemlerinden itibaren sürdürülmüştür. El-Menzile beynel'menzileteyn prensibi haricindeki Mu'tezile ilkeleri Zeydiye tarafından kabul görmüştür. Şu farkla ki iyiliği emir kötülükten nehyetme prensibini Zeydiye geliştirmiş, imamet konusunu da bu ilkeyle alakalı görmüştür. Ayrıca iki menzile arasında bir menzile prensibi Zeydiye tarafından kabul edilmiyordu. Çünkü büyük günah işleyenin nimet küfrü ile kafir olduğu fikri imam Zeyd'den itibaren devam ettirilen bir düşünceydi. Zalim yöneticiye karşı isyan etme ilkesinin uygulanabilmesi için onun günahları sebebiyle küfre

³⁰ Subhi, *Zeydiye*, s. 332.

³¹ Bk. el-Atruş, *a.g.e.*, inkarla ilgili görüşleri s. 87-90; Meşiet s.155, irade s. 167, kaza ve kader s. 162-4.

³² Kapsam için bk., Kadı Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-teklif*, tahkik; Ömer Seyit Azmi, Müessesetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Kahire trs., s. 193.

düşüğünü kabul etmek ve onunla savaşmak gerektiği tezinin kullanılması gerekiyordu. Şayet zalimleri Müslüman kabul ederlerse, ona karşı isyan etmenin mümkün olmayacağından, şirk küfrü değil nimet küfrü ile kafir oldukları düşüncesinden hareketle isyan etmişlerdir. Mu'tezile'nin bunu kabul etmesi mümkün olmadığı gibi, Zeydiye de tüm prensiplerinde Mu'tezile'ye uymuş değildir. İki mezile arasında bir yer prensibi temel ayrılık konusuydu. Kulların fiilleri hususunda Mu'tezile hassas davranırken, Zeydiye konuyu aşırı inceleme ve mübalağa gösterme yanlısı değildir. Zeydiye her hangi bir hususu ve kelâmi meseleyi izahta "Allah'a vaciptir" ifadesini kullanmak istememiştir. Mu'tezile düşünce alanında şahsiyetler yetiştirmiş ve ekol fikir ağırlıklı oluşmuştur. Zeydiye ise amel ve aksiyon ekolüdür. İsyân ve imamet onlarda önemli bir faaliyet alanıydı. Mu'tezile ise bu konulara ağırlık vermemiştir.³³ Cüz, kümün, müdakale (iççelik) tabiat, kulun fiilleri, felsefi ince meselelerdir. Onlar bu türden kelâmi hassas konularda ihtisaslaşmışlardır. Nazariyeler ortaya koymuş ve teorisyenler yetiştirmişlerdir. Ameli bir prensip olarak iyiliği emir ve kötülükten nehiy gereği mezhep ilkelerini sunmuştur. Zeydiye ise aynı prensipten hareketle isyan faaliyetini yürütmüştür. Zira onlara göre bu prensibin gereği olarak bunu yapmaları gerekiyordu. Mu'tezile ise bu prensibi Zeydiye'nin uyguladığı şekilde algılamamıştır.³⁴

Tüm bu farklılıklar yanında iki ekolün usul benzerliğinin varlığı bir gerçektir. Şehristani bu benzerliklerin çok ileri düzeyde olduğu ve Zeydiye'nin Mu'tezile öncülerini aşırı tazim ettiği kanaatinde.³⁵ Zeydiye prensiplerine ve faaliyetlerine muhalefet eden Muhammed Bakır, Cafer es-Sadık ve diğer imamlarla önemli ayrılıkları vardı. Zira bunlar isyan karşıtı tavır alıyordu. Fakat Mu'tezilede isyana karışmamakla Zeydiye muhalifleri ile beraber olmasına rağmen Zeydiye nazarında Mu'tezile imamları diğerlerinden daha ılımlı görülüyor ve hürmet ediliyordu.

Arada gerçekleşen düşünce düzeyindeki yakınlığın garip bir yönü vardır. O da Ehl-i Sünnet'in Hanefilik kolunun kurucusu İmam-ı Azam'ın İmam-ı Zeyd'e destek vermesi sonucu özellikle fıkıh bazında Hanefilik ve Zeydiye arasında ilişki olduğu tespiti yapılmaktadır. Ehl-i Sünnet Zeydiye'yi Şia içinde mutedil bir fırka olarak görmektedir.

³³ Abdulkerim Belba, *Edebu'l-Mu'tezile ila nihayeti'l-karni'r-rabii'l-hicri*, Daru Nahdatu li't-Tabaati ve'n-Neşr, Kahire, trs., s. 136.

³⁴ Bk. er-Ressi, *a.g.e.*, dost olacak ve hasım kabul edilecek kesimler, s. 611; usulü hamse konusunda Mu'tezile ile ittifak ve ihtilaf konuları, s. 645; günah sorunu, s. 599; münazara konuları, s. 293.

³⁵ Şehristani, *el-Milel*, I, 232.

Aynı Ehl-i Sünnet Zeydiye'ye çok aşırı benzerlik gösteren Mu'tezile'ye mutedil nazarıyla bakmamakta, onun kendine uzak olduğu düşüncesine kapılmaktadır. Zeydiye-Mu'tezile benzerliği kabul edilmiş bir vakia iken, benzer iki ekolden birini (Zeydiye) kendine yakın diğerini (Mu'tezile'yi) kendine uzak görmenin izahı bulunmamaktadır.

Zamanla Mütevekkil (ö.247/861) döneminde Mu'tezile kan kaybetmiş ve istenmeyen bir fırka haline gelmiştir.³⁶ Bu durumda varlığını ancak bir başka grup içinde devam ettirmenin yerinde olacağını tasarlamış, kuruluş dönemlerinden itibaren ilişki içinde oldukları Şia Zeydiye içinde kendini koruma imkânı bulmuştur. Bu bağlamda ilişkilerin şahsiyetlerle de sıkı ilişkisi bulunmaktadır.

Kuruluşlarında Vasıl ile Zeyd'in ilişkisi bir başlangıç olmuş, daha sonra iki mezhebin lider konumundaki şahsiyetleri alakalarını sürdürmüşlerdir. Mu'tezile'den Ebu'l-Kasım el-Belhi ile Zeydiye'den Hadi Yahya ve Nasıru'l-Atraş düşünce bazında ilişki kurmuştur.³⁷ Emeviler döneminde Velid b. Yezid'in öldürülmesi (126/744) üzerine Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye biat edilmesi konusunda Mu'tezile de muvafakat etmiştir. Mu'tezile'den Amr b. Ubeyd şunları söyler. "Şam ehl-i halifesini öldürdü, işleri dağıldı. Din, akıl ve mürüvvet sahibi bir kimse aradık, o da Muhammed b. Abdullah b. Hasan'dır. Onunla bir araya gelmek işimizi gözden geçirmek istedik. İnsanları ona çağırırız. Kim bize biat ederse onunla oluruz, o da bizimle olur. Bizden ayrılardan da el çekeriz, karşımızda durana karşı savaşıyoruz."³⁸

Bu desteğe rağmen Muhammed Nefsü'z-Zekiyye Abbasilerin hücumuna uğradığında Mu'tezile'den destek görememiştir. Zira Mu'tezile fikri destek veriyor, silahlı eyleme katılmıyordu. Amr b. Ubeyd Abbasi halifesine karşı da isyan etmediği gibi, savaşlarına katılarak fiili destek vermemiştir. Abbasiler Amr'ın taraftarlarıyla birlikte desteğini beklerken bunu alamadığı gibi Zeydiler de fiili destek alamamışlardır. İmam İdris Kuzey Afrika'da Mu'tezile'ye temayülü olan çevrenin desteğini almış ve Vasıl b. Ata'nın talebesi olan Abdullah b. Haris'in desteğini görmüştür. Bu ilişkiler

³⁶ A. Sami Neşşar, *Neş'etü fikri'l-felseü fi'l-İslam*, I, 431. Onlar kulların fiillerini kendine isnat etmişler, Kaderiye adını almaya kaderin hayır ve şerrini Allah'a isnat edenlerin daha layık olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bu bakımdan kendilerini adl ve tevhid ehli olarak adlandırmayı daha uygun bulmuşlardır.

³⁷ Şerif, *a.g.e.*, 79.

³⁸ Subhi, *a.g.e.*, 224.

Mu'tezile'nin Zeydiye'ye ve Zeydiye'nin de Mu'tezile'ye olan ilgisi şeklinde gelişmiştir.³⁹

Ebu'l-Kasım el-Belhi Mu'tezile ile müteşeyyiatu'l-Mu'tezile arasında irtibatı sağlıyordu. Kadı Abdulcebbar halis Mu'tezile'yi savunma çabası verirken, bu birliktelik de devam etmiştir. Mu'tezile'nin zayıfladığı dönemde Şia'yla birlikte olanlar varlığını o bünye içinde devam ettirmiştir. Zeydiye'yle beraber olmaları ise Mu'tezile kültürünün korunmasını sağlamıştır. Zayıflama dönemi Mu'tezile'sinin Şia ile ilişkisi olmasaydı Mu'tezile kültürü yok olmakla karşı karşıya kalabilirdi. Çünkü geçmişte Mu'tezile kitaplarının yakıldığı ile ilgili bilgiler nakledilmektedir.⁴⁰ H. V. ve VI. asırda Mu'tezile'nin merkezi olan Irak'ta Mu'tezile'ye baskı yaşanırken, kitaplarının Yemen'e götürüldüğü ve orada Zeydiye imamlarının buna sahip çıktığı tespit edilmektedir. Bunlar orada korunma imkanı bulmuş, Yemenden başka yerlere giden Zeydiye imamları kitaplarını temin edip Yemen'e getirmişlerdir. Zeydiye'nin Mu'tezile'yi himaye girişimi bir realitedir. Mu'tezile ile ilgili bilgiler, görüşleri ile ilgili tafsilat ve kaynakları Yemen'de korunmuş ve oradan elde edilmiştir.

Halk düzeyinde mezhepleri değerlendirme gelişmeleri olurken, ekollerin kendilerini haklı gösterme, İslâm'ın gerçek savunucusu ve hakiki mümin olarak sunma çabası olmuştur. Her ekol kendi görüşlerinin doğru olduğunu iddia etmiş ve diğerlerini eleştirmiştir.⁴¹ Bu eleştirilerin dozajında ise çoğu zaman istenmeyen düzeyler görülmüştür.

Hakim olma, halk içinde büyük kesimin mezhebi olarak kabul görme ve doğru görüşün sahibi olarak bilinme önem ifade ediyordu.

³⁹ Yahya b. Hüseyin, *a.g.e.*, s. 60; el-menzile beyne'l-menziyleteyn, s.155,176; Ehl-i Beyt'in imametini, s.54; Zeydiye'nin Mutezile tahlili, s. 195 vd.

⁴⁰ Aleyhteki oluşumlar için bk. Abdulkahir b. Tahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak*, Daru'l-Marife, Beyrut, trs., s. 114; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut, trs., s. 296; eleştiriler için bk. Ebu Muhammed, Ali b. Ahmed, İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, tahkik; Muhammed İbrahim Nasr ve Abdurrahman Umeyra, neşir Ukaz, Cidde, 1982, IV,79. III, 227; V, 189. Yazar Mu'tezile'ye yoğun eleştiri getirmiştir. Mu'tezile Kaderiye lafzının kötüleme anlamına geldiğinden dolayı Mu'tezile bundan kaçınmış, adl ve tevhid ashabi olmayı tercih etmiştir. Kaderiye'nin aleyhinde nakledilen rivayetlerin muhatabı olmak istememişlerdir. Şehristani, *el-Milel*, s. 48; Seyfeddin el-Amidi, *Gayetu'l-meram fi ilmi'l-kelam*, tahkik, Hasan Muhammed Abdullatif, Metabiu'l-Ehram et-Ticariyye, Kahire, 1971, s. 27;

⁴¹ Fahrettin Razi, *İtikadatu fırakı'l-Müslimin ve'l-müşrikin*, Mektebetu Külliyyati'l-Ezheriye, Beyrut, 1978, s. 30.

Bu nedenle sözle ifade edilenler, yazılanlar ve hayatta uygulananların benzer olması gerekiyordu. Ayrıca her görüş sahibinin bu görüşlerini nakli ve akli delillerle ispatlaması gerekiyordu. Bu faaliyetler çerçevesinde başkalarına etki etme ve kendisi etkilenme açısından Mu'tezile önemli bir yere sahiptir. İmamiye, Caferiye, İsnaaşeriyye Mu'tezile'ye yakın görüşlere sahiptir. el-Kindi (ö.259/873), Fârâbî (ö.339/950), İbn Sînâ (ö.428/1037) ve İbn Rüşd (ö.594/1198) İslâm filozofu olmaları nedeniyle akli yöntemi kullanmada ortak özellik taşımakta, Mu'tezile ile de yakın konuma sahip olmaktadır

Müslümanları en çok memnun eden ise bir fikir öncüsünün enerjisini dışı karşı harcaması, içteki ayrılıkları ise büyütmemesi idi. İslâm'ın aleyhine söylenen sözlere cevap vererek iddiaların asılsızlığını ispat etmek takdir gören bir çalışmaydı. Bu nedenle muhaliflere reddiye yazma geleneği başlamış ve yoğun şekilde diğer din mensuplarına karşı reddiyeler yazılmıştır. Bu kadarla da yetinmemişler, Müslümanların kendi içinde de reddiyeler yazılmış, bir kesim diğerinin görüşlerinin asılsız olduğunu ispatlama çabası vermiştir. Bu arada istenmeyen ilişkiler yaşanmış, bir kesim diğerinin aleyhine ağır ifadeler kullanmış, birçokları diğerleri aleyhinde rivayetler nakletmiş, kendi haklılıklarını bu yöntemle ispata çalışmışlardır.

Tüm bunlar geçmişin ilişkilerinden sadece bir kesittir. Olumsuzlukların gündemde tutulup olumlu yönlerin dikkate alınmaması tek taraflı bir değerlendirme olur. Herkese karşı adil davranmak ise müminin temel vasfıdır. Müslümanları sürekli problemleri, ihtilafları ve hasımlıklarıyla dile getirmek, onları yanlış anlamaya götürür. Çünkü ihtilafları gündemde kalsa da, onların birlikte hareket ettikleri sayısız yaklaşımları ve temel meselelerde ittifakları vardır.

Sonuç ve Değerlendirme

Şüphesiz Kelâm ekolleri toplumda aynı ortamı paylaşan eserleri ve nasihatleriyle Müslümanlara hitap eden kesimlerdi. Bunlar görüşlerini ortaya koymuşlar ve bir yerde halkın beğenisini kazanma çabası vermişlerdir. Halk ise bu alternatifler içinden tercih yapma durumunda kalmıştır. Hür iradesini kullanan insanların ikna olması için delillerin güçlü olması yanında, öncülerin samimi ve yaşantılarıyla zahit olan, halkı etkileyebilen kimseler olması gerekmektedir. Özellikle dıştaki hasımlara karşı İslâm'ı savunanlar itibar görmüşlerdir. Güçlü delillerle ortaya çıkan, hasma karşı haklılığını ispat edenler, Müslümanların meclislerinde anılmışlar, takdir edilmiş ve itibar görmüşlerdir.

İçtihat etme düzeyine gelmiş, fikir öncüsü kimselerin kendi görüşlerini ifade etmeleri ve onların bu hür ortamı bulmaları takdir edilecek bir husustur. Bu farklılıklar düşüncenin gelişmesine katkı sağlayacak ve medeniyetin mesafe almasına yardımcı olacaktır. Fikir üretme, dinin metinlerini anlama çabası verme ve tefekkürde bulunma dinin teşvik ettiği bir husustur. Müminlerin birbirini hasım görmesi dinin tasvip etmediği bir yaklaşımdır. Din ve esasta onun tevhit inancı inananları birlikteliğe çağırılmış ve her fırsatta buna teşvik etmiştir.

Kelâm ekolleri ekol olma açısından her biri diğerinden farklı bir araştırma yöntemi izlemiş ve farklı sonuca vardığı olmuştur. Belki de burada esas olan kişilerin iç dünyalarında samimi, ihlaslı, iyi niyetli, güzel düşünceli ve içten gelen duygularla dine hizmet etme arzusunda oluşlarıdır. Allah da kişilerin içlerinde taşıdıkları güzel niyetlerine, kalplerinin selim olup olmadığına nazar etmektedir. Orada saklı olanı ve gönüllerde gizli tutulanları ise sadece O bilmektedir. İçteki niyet insanlar tarafından bilinemediğinden kendisinin İslâm'a mensup olduğunu söyleyen kimse hakkında bunun dışında bir hüküm vermek kolay değildir. Zira Kible ehlinin tekfir edilemeyeceği kabul görmüş bir yaklaşım ve temel ilkedir.

